

AMATØRHISTORIKER DOKUMENTERER

Väinö Tanner reddet Gerhardsen

Einar Gerhardsen, som ble statsminister sommeren 1945, ble i 1944 overført fra den tyske konsentrasjonsleiren Sachsenhausen til Grini. Men ingen har hittil kunnet dokumentere årsaken til hjemsendelsen. Amatørhistorikeren Odd V. Asphelm (bildet)

trekker på bakgrunn av solid bakgrunnsmateriale den konklusjon at det var den finske finansminister Väinö Tanner som fikk tyske myndigheter til å «benåde» Gerhardsen. Beslutningen fikk trolig avgjørende konsekvenser for den politiske utvikling i Norge.

Väinö Tanner var finansminister og medlem av den finske regjeringens utenriksutvalg. Han tok kontakt med tyske myndigheter for å få Einar Gerhardsen løslatt fra tysk fange-

(Foto: John Myhre)

14882

— Det var intervusjonen fra Väinö Tanner, finansminister og medlem av den finske regjeringens utenriksutvalg, som førte til at tyske myndigheter våren 1944 ga grønt lys for hjemsendelsen av Einar Gerhardsen til Norge.

Dette mener amatørhistorikeren Odd V. Aspheim å kunne fastslå på grunnlag av aktstykker han har funnet i arkivet etter statssekretær von Steengracht i det daværende tyske utenriksdepartementet (AA). Omplusseringen av Gerhardsen, fra Sachsenhausen til Grini, fikk antagelig avgjørende konsekvenser for utviklingen av det norske samfunn de neste 20 år. Ved den tyske kapitulasjon i mai 1945 kunne han vel forberedt ta fatt på de oppgaver som ventet. Også på Grini hadde «noen av oss snakket sammen», for å låne den formulering som senere ble varemærket på statsminister Gerhardsens lederstil.

Hvem

Spørsmålene som har vært stilt uten at noen tidligere har funnet endelig svar, har vært disse: Hvem reddet Gerhardsen? Eller hva var den avgjørende årsak til at tyskerne i 1944 «benådet» ham fra Sachsenhausen til Grini, slik at han kunne tilbringe den siste krigsjulen sammen med partifeller og kamerater der?

Aspheim kan ved sitt tilfældige funn under studiet av Quislings og NS' forhold til tyskerne fremlegge et solid bakgrunnsmateriale for den konklusjon han trekker. Overfor Aftenposten påpeker han at det kan være nyttig ikke bare å konsentrere seg om det som springer en i øynene når man studerer et hovedtema. Gerhardsen-materialet er et resultat av supplerende sideblikk.

Amatørhistorikeren sier at dokumentene tyder på at tyskerne imøtekom Tanners ønske for å bedre forholdet til Finland, som på dette stadium ikke hadde så meget til felles med den begeistrede våpenbror de hadde lært å kjenne i 1941.

Via Sverige

Tanner-versjonen er ikke ny. Bakgrunnen var at Rolf Gerhardsen våren 1944, etter å ha mottatt meldinger om at broren lå alvorlig syk i den tyske konsentrasjonsleir, ba den svenske statsminister

Per Albin Hansson utvirke på svenske historikere som hadde brakte saken videre til Tanner, som etter en tid meddelte at tyskerne avslo å løslate Gerhardsen, men gikk med på å sende ham til en leir i Norge. Så sent som i 4. bind av Arbeiderbevegelsens historie i Norge, som ble utgitt ifjor, antydte imidlertid Tore Fryser at man kanskje aldri ville få noen endelig avklaring av bakgrunnen for hjemsendelsen.

Med henvisning til to sentrale aktstykker mener Aspheim nå å kunne fastslå at nettopp denne versjon, som både Gerhardsen og hans biograf Jostein Nyhamar har festet størst lit til, stemmer med virkeligheten.

Tanners forbønn

Den utvikling som nå lar seg dokumentere, og som på høyeste plan utspilte seg over et lengre tidsrom, ser ifølge Aspheim slik ut:

— Tanner må allerede ved årsskiftet 1943 til -44 ha «gått i forbønn for sin norske venn», slik det heter i et senere notat fra sendemann K. Schnurre, som engasjerte seg til fordel for finnsens ønske allerede i et telegram 13. januar. To dager senere ga utenriksminister Joachim von Ribbentrop avdeling Inland II i oppdrag å ta kontakt med SIPO-sjefen Ernst Kaltenbrunner, som fikk en skriftlig orientering 18. januar. Utenriksdepartementet

Den svenske statsminister Per Albin Hansson bragte saken videre til Tanner.

hadde ke myndighet å gripe bestemmende inn, for egen regning på dette felt.

I fortsettelsen holdt Inland II — som er karakterisert som Heinrich Himmlers forlengede arm inn i AA — løpende kontakt med SIPO-sjefen, under stadige henvisninger til hvor presserende den sak var. Kaltenbrunner hadde imidlertid bedt om en rapport fra sikkerhetspolitets sjef i Oslo. Først den 12. februar ble Schnurre underrettet om de foreløbige resultater av undersøkelsen angående Gerhardsens illegale virksomhet, hans arrestasjon og «gjenopprettelsen av helsen», som det ble uttrykt.

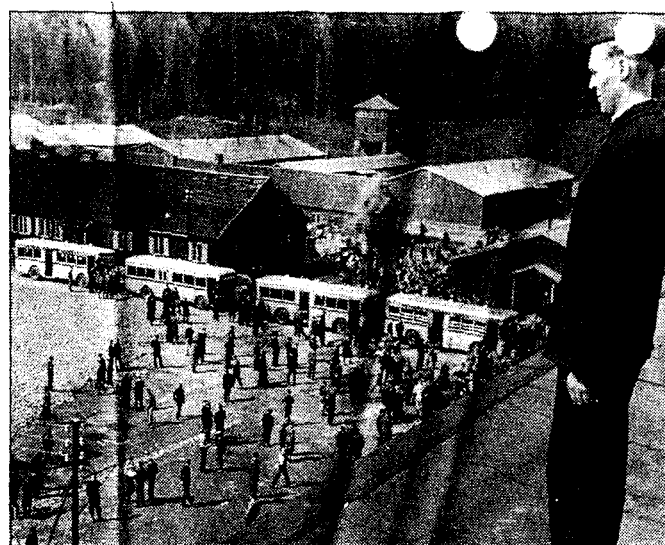
Da rapporten forelå sammen med Kaltenbrunners stillingtagen, ble sakens akter straks oversendt utenriksministerens kontor. Dermed ble det utarbeidet en «Vorlage» for utenriksministeren, datert 4. mars, hvor det blant annet het: «For en personlighet som Einar Gerhardsen kunne det under ingen omstendigheter komme på tale med en løslatelse», men ifall Utenriksdepartementet ønsket det, ville SIPO-sjefen foranledige at Gerhardsen ble overført til en konsentrasjonsleir i Norge, «hvilket dog ikke vil ha noen praktisk betydning», ble det tilføyet. Kort etter meddelte imidlertid Kaltenbrunner at i en leir i Norge ville i alle fall lettelsener i fengselsvilkårene være mulig.

Langdrag

10. mars ble Schnurre underrettet telegrafisk om «denne for Gerhardsen gunstige utvikling av tingene». Samme dag ga Ribbentrop en «Weisung» for sakens videre behandling. Men sendemannen befant seg i Bern i tysk-sveitsiske forhandlinger som trakk i langdrag, og saken ble ikke forelagt ham før han var tilake i Berlin 4. april. Dagen etter utarbeidet han så en foredragsnotis hvor han anbefalte at Tanners ønske ble imøtekommet.

Lettelse

«Jeg tror at det under den nåværende situasjon i Finland også vil være fordelaktig å handle i overensstemmelse med Tanners ønske. Å plassere Gerhardsen i en konsentrasjonsleir i Norge vil ikke være å yde Tanners ønske rettferdighet, så meget mer som SD selv erklærer at det vil være uten praktisk betydning. Jeg vil derfor anbefale å utvirke en

Grini-fangene løslates i maidagene 1945. Her satt Einar Gerhardsen etterat han ble løslatt fra Sachsenhausen og sendt hjem til Norge.

følbar lettelse i Gerhardsens stilling, ifall hans løslatelse fra konsentrasjonsleiren ikke skulle være mulig. Også i fremtiden vil vi alltid ha å regne med Tanner, og det vil være bra om vi, om enn svært forsiktig, kunne yde ham en personlig tjeneste i denne sak som ligger ham meget på hjertet.»

Spesifikasjon

I påvente av utenriksministerens avgjørelse fikk Inland II spesifisert de lettelsene man var villig til å innrømme ham: bedre forpleining, øket fritid og lettere arbeide. Men «å gå utover dette, forekommer ikke sjefen for Sikkerhetspolitiet og SD mulig».

Nå ble også statssekretær von Steengracht sjaltet inn. Den 21. april skrev han til utenriksministeren og ga den oversikt over saken som Aspheim legger til grunn for sin fremstilling:

Personlig brev

«For å imøtekomme minister Tanner foreslår jeg at det hos sjefen for SIPO og SD blir søkt om gjennomføring av de av ham anviste lettelsene. Videre tør jeg foreslå at sendemann Schnurre bemyndiges til å sende Tanner et personlig brev, hvor denne meddeler ham at Einar Gerhardsen blir overført til Norge, hvor det under de herskende omstendigheter vil bli innrømmet særlige lettelsener.»

Når det gjelder hva som videre skjedde, er de tyske kilder tause. Men man vet at hva Tanner senere var den svenske statsminister meddelte Gerhardsens venner, stemmer overens med de dokumenter Aspheim har funnet frem til. Det trakk imidlertid ut med gjennomføringen av beslutningen. På dette punkt er man henvist til hovedpersonens egen beretning.

Svarte nei

Naturlig nok var Gerhardsen ukjent med disse bestrebelsene. Mens han lå på sykehus noe senere, kom det en forespørsel om han var

«transportfåhig». Naturlig nok ante man det verste. Derfor ble Gerhardsen enig med Sven Oftedal, som virket som fengselslege i Sachsenhausen, om at spørsmålet skulle besvares med nei.

Men høsten 1944 var det ingen vei forbi. Einar Gerhardsen fikk beskjed om å pakke. Forbauselsen var stor da ferdene viste seg å gå til Norge, hvor han 19. september igjen ble plassert på Grini.

Reservasjon

Aspheim tar følgende reservasjon overfor sin egen konklusjon:

— At hjemsendelsen ble presset gjennom på dette

tidspunkt, kan kanskje sees som et siste forsøk på å bedre forholdet til finnene. Men det var ugjenkallelig for sent. Muligheten står likevel åpen for at den hjemsendelse Gerhardsen selv hadde sabotert, ble utløst av andre faktorer. Da Mannerheim overtok som finsk president 1. august, varte det ikke lenge før forhandlingene med Moskva om en våpenstillstand ble innledet. Gerhardsen fikk beskjed om forflytningen 10. august.

Det som allikevel er sikkert, er at det var Tanners forbønn som staket ut veien og beveget Kaltenbrunner til å strekke seg så langt som han gjorde, sier Aspheim.

Med til denne historie hører at Tanner selv ikke omtaler den i sine erindringer. Da Gerhardsen takket ham for hjelpen etter krigen, virket Tanner brydd. Kanskje var han beskjæmmet over at det ikke lyktes ham å få løslatt Gerhardsen.

Spekulasjon

— Men, sier Aspheim, — at så ikke skjedde, kan for alt vi vet, ha hatt avgjørende betydning for vår etterkrigshistorie. På Grini var jo Gerhardsen på et vis beskyttet mot å komme i nye vanskeligheter. Samtidig gjorde forholdene der det mulig for ham å legge grunnlaget for sitt senere virke som statsminister.

Slike spekulasjoner overlater amatørhistorikeren til andre. Alternative historiske forløp lar seg vanskelig dokumentere.

Flere ulike teorier

En av de tidligere versjoner om bakgrunnen for hjemsendelsen av Einar Gerhardsen er at norske skipsredere i 1943 punget ut med et kjelekkelig beløp til hjemkjøp av en kollega. For balansen skyld valgte man også å løskjøpe en sosialdemokrat.

Senere har tyske vidner meldt seg og hevdet å ha gitt støtet til hjemsendelsen. Den tidligere SS-offiseren Herbert Paul har hevdet at han bak sine foresatte rygg sendte et telegram og ba om at Gerhardsen

måtte «bli satt i sirkulasjon». Paul gjorde angivelig dette etter en henvedelse fra Sven Dysthe.

Det hører med til historien fra Paul, som siden 1943 var ansatt som politinspektør ved Gestapos hovedkvarter på Victoria terrasse, at han under Reinhard-saken i 1967 fortalte at Gerhardsen var dødsdømt av en SS-domstol.

Forut for Aspheims dokumentasjon av Tanner-versjonen har det vært Dysthe som har fått æren for løslatelsen — og da som

ledd i et dobbeltspill. Aspheims materiale, som forøvrig ser ut til å utelukke at det forelå noen dødsdom over Gerhardsen, kan antagelig suppleres ved andre dokumenter i Inland IIs etterlatenskaper. Nytt materiale kan også finnes i svenske og finske arkiver. Selv mener Aspheim at Tanners etterlatte papirer, inklusive flere dagbøker, kan bidra til en fullstendig oppklaring av hva som skjedde med Einar Gerhardsen.